

Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՄՈՒՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐՎԱԾ ԳՐԶԵՐՆ ԸՍՏ ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ՄԻ ՀԻՆ ՑՈՒՑԱԿԻ

1341 թվականին Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքում, ուր այդ ժամանակ հաստատված էր պապական արքունիքը, հայ եկեղեցու թշնամիների կողմից Բենեդիկտոս ԺԲ-ին ներկայացվում էր 117 մուրրությունների մի ցուցակ, որի 110-րդ կետը վերաբերում էր հայոց «մուրրական» գրքերին: Հետաքրքրական է իմանալ, թե որո՞նք էին մուրրությունների աղբյուր համարվող այդ գրքերը:

Նախ ասենք, որ 117 մուրրությունների պատմությունը հանդիսանում է մի օղակը այն պայքարի որ քաղկեդոնականները, հանձինս բյուզանդացիների, Ե/Չ դարերից սկսած տանում էին հայ եկեղեցու դեմ:

ԺԲ դարի վերջերին Կիլիկյան Հայաստանում լատինական Արևմուտքն եկել էր քաղկեդոնական գաղափարախոսության ներթափանցման պայքարի դրոշմ խելու բյուզանդացիներից: Դա արդյունք էր Կիլիկյան Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական մի խոշոր իրադարձության: Լևոն Բ իշխանապետը 1198 թվականին վերականգնում էր հայոց անկախությունը՝ արքայական թագաժառանգությունը հռոմի պապի և հռոմեական (գերմանական) կայսրի պատվիրակից: Այնուհետև՝ ԺԳ և ԺԴ դարերում քաղկեդոնական գաղափարախոսությունը հռոմեական եկեղեցու գլխավորությամբ և լա-

տինականության յուրահատուկ կերպարանքով զգալիորեն ծավալվում էր Կիլիկիայում և համապատասխանաբար էլ կազմակերպվում ու ամրապնդվում էր հակալատինական պայքարը, որին լծված էին միաբնյա հայ եկեղեցու ողղափառության պաշտպանները:

Հիշյալ 117 մուրրությունների պատմությունը հիմնականում կապված է ԺԴ դարի հայագի հայտնի ունիտոր Ներսես Պալիեցիի (Պաղոն) անվան հետ:

Ներսես Պալիեցը, որ ծննդով Սսեցի էր¹,

¹ Նա իր մասին գրում է մի հիշատակարանում. «Եւ տրուպս Ներսես Պալիանեց կոչեցեալ, գաւառաւ Կիլիկիցի, Սքսեցի գոյով և կարգաւոր», տե՛ս M. A. van den Oudenrijn, „Linguae haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum“ etc., Bernae, apud A. Francke, 1960, § 499.

Օրմանյանը կասկածի տակ է առնում Ներսեսի Սսեցի լինելը՝ նրան հույն համարելով ոմն Ներսես Տարոնացու հետ. տե՛ս՝ Մաղ. արք. Օրմանյան, «Ազգապատմ», հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, § 1279: Օրմանյանի նկատի ունեցած անձնավորությունը, որը Քոնս էր գնացել և, ըստ երևույթին, հարել ունիտորներին, 1332 թվականին իր մասին գրում էր մի հիշատակարանում. «Ներսես, անուամբ վարդապետ, բայց գործով վերջացեալ հող և մո-

1330-ական թվականներին Կիլիկիայում հանդես է գալիս ի շարք ալն լատինամոլ հոգևորականների, որոնք, ինչպես ասում է Զամչյանը, «մտանքին ի կարգ ունիթոսաց, զգեցեալք զգետս դոմինիկեան պատրոց, և կամ որք միախոհ էին ընդ նոսա. և տքա ամենայնի լատին ծիսիք վարէին. ելին ոմանք ի սոցանէ՝ որք առ ի հաճոյ գտանիլ առաջի Լատինացոց՝ մերժէին և արհամարհէին զամենայն՝ որ ինչ Հայոց էր. և համարէին զնոսա իբրև զհերետիկոսս, մանաւանդ թէ իբրև զանհաւատս. ուստի և ... աշուպիսք եթէ կարէին յանկուցանել զոմանս ի Հայոց յիւրեանս, անդէն և անդ կրկին մկրտէին և դրոշմէին և ձեռնադրէին»²:

Ներսես Պալիեցիը 1336 թվականին հիշատակում է որպես Ուրմիայի եպիսկոպոս: Այդ ժամանակ նա Կարինի եպիսկոպոս Սիմեոն Պէկի հետ միասին անցել էր Կիլիկիա և նվիրվել ունիթորական գործունեության: Նրանց մասին Զամչյանը գրում է.

«Որք միաբանեալ ընդ իւրեանս զարս քանի մի՝ շրջէին հանդերձ նոքօք այսր և անդր, և քարոզէին, թէ հարկ է կրկին մկրտել և դրոշմել զամենայն Հայս լատինական ծիսիք, և վերստին ձեռնադրել զքահանայս նոցա, և տալ պատարագել լատին բարբառով և արարողութամբք. նոյնպէս փոխել և զամենայն կարգ պահոց և այլոց սովորութեանց, զի այսու կարասցեն միաբանիլ ընդ եկեղեցոյն Հռովմայ, և ասէին՝ ըստ գրելոյ Մխիթարայ կաթողիկոսի, թէ՛ Մկրտութիւնն Հայոց է՝ երկբայելի, և պատարագն Հայոց ոչ է՝ ճշմարիտ պատարագ»³:

Ներսես Պալիեցին իր այս գրգռիչ գործունեության համար հալածանքների ենթարկվելով ժամանակի հայ հոգևոր ու պետական իշխանությունների կողմից «իբրև զարհամարհող և ոտնհարու ամենայն օրինաց»⁴, ի վերջո սպաստանում է Ալիմիոնի

պապական արքունիքը, ուրանում է իր հայկական կարգը, ընդունում է լատինական կանոնիկոս քահանայի աստիճան («աստիճանա լատինացի զանօնիկոս քահանայ»)՝ և շարունակում նոր դավադրանքներ նյութել հայ եկեղեցու հասցեին:

Զամչյանի մոտ դարձյալ կարդում ենք 1341 տարեթվի տակ Ներսես Պալիեցիի մասին.

«Իստեանցեալ նորա ընդ այս՝ յոյի անկա փութանակի և եղեալ զնաց յԱրիմիոն առ ոտս Բենեդիկտոսի պապին, և ամբաստան եղև զազգէն Հայոց բնակելոց ի Կիլիկիա և յարևելս՝ ծանր ծանր չարախօսութեամբք. և ջանացաւ ցուցանել թէ լի են Հայք ամենայն մոլորութեամբ. զայն գրեալ էր յառաջնէ՝ առ պապն և՛ գործակիցն Ներսեսի Սիմեոն Պէկ եպիսկոպոսն Կարնոյ, որ և փախուցեալ էր ի Կիպրոս յերեսաց Հայոց: Կային յարևմտս և այլ ոմանք յազգէ Հայոց ի կարգէ ունիթոսաց, և նոքա ևս հաստատեցին զքանի չարախօսաց, ընդ որս և ոմանք ի Լատինացոց, որք ասէին զինքեանս գիտակ լինել և փորձ արևելեան իրաց, որպէս գրէ Հռենալոոս: Սոքա ամենեքին ի մի հաւաքեալ առաջնորդութեամբ Ներսեսի Պալիեցիի՝ յօրինեցին զինքանհար և ստայոյ բանս, և ամփոփեցին զամենայն ի գրքոյն մի, առաջի եղեալ ի նմին զհարիւր եօթնևտասն մոլորութիւնս ի վերայ եկեղեցոյն Հայոց, և մատուցեալ ցուցին զայն պապին»⁵:

Այս ձևով էր ծնունդ առել 117 մոլորությունների պատմությունը:

Ի դեպ՝ ասենք, որ, որպես այդպիսին, Ներսես Պալիեցիը Պատմության մեջ ունեցել էր իր նախորդները, որոնք այս կամ այն ստիժով հայ եկեղեցու դեմ տրամադրություններ հրահրողի դերեր էին կատարել հունական աշխարհում: Այդպիսիներից էր «Narratio de rebus Armeniae», այսինքն «Պատմութիւն յաղագս իրաց Հայոց աշխարհին» անունով հայտնի գրքի անձանոթ հայադղկեղդնական հեղինակը՝ Ը դարի սկզբների⁶: Այդպիսիներից էր ԺԱ դարում

⁵ Oudendijk, § 499.

⁶ Զամչյան, հտ. Գ, էջ 340:

⁷ Այդ գիրքն ունեցել է մի քանի հրատարակություններ, հիմն. Հ. Ս. Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն Ե-ԺԸ դդ.», հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ 808—811:

Նրա վերջին և գիտա-քննական հրատարակությունը և ուսումնասիրությունը տվել է G. Garritte-ը, «La Narratio de rebus Armeniae», (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 132.—Subsidia, t. 4), Louvain 1967.

Բնագրի հայերեն թարգմանությունը տես՝ Հրաչ

խիր վարդապետաց, որդի Վահրամայ յաշխարհն Տարօնո, ի զատուէն Սասնո, ի վանացն Ղազարո, ի գեղէն որ կոչի Կոռ», տես՝ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», Վեներտիկ, 1893, էջ 375:

Ներսես Պալիեցիի մասին ընդարձակորեն տես՝ Հ. Ղ. Ալիշան, «Հայագաւոմ», Վեներտիկ, 1901, մասն Ա, էջ 122—123:

² Հ. Մ. Զամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վեներտիկ, 1786, էջ 330:

Ունիթորների այս շրջանի պատմության համար Զամչյանի (հտ. Գ, էջ 326—332 և 339—347) աղբյուրները եղել են Մխիթար Ապարանեցիին, Ռայնալդը և լատինական այլ հիշատակարաններ:

³ Անդ, էջ 330—331:

⁴ Անդ, էջ 331—332 և 339—340:

Ռայիթոնի վանականներից հայազգի Նիկոնը, որը հետագա դարերի լատինական մի անանուն հիշատակարանի գնահատմամբ, «գհայրենին ուրացեալ գհաատու՝ ընկալաւ գրասանութիւնն Յունաց և գրեաց գմորութեանցն, գորս դաւանէին Հայր յայնմ ժամանակի»⁸։ Նրա անունով հայտնի է «Յադագս ամպարիշտ կրօնից վատթարագոյն Հայոց» (Περὶ τῆς ἐν ἀποστασίᾳ ἡγερέσεως τῶν ἁλλόθεν Ἀρμενίων) խորագրով մի գրություն⁹։ Այդպիսիներից էր Կեղծ անունով Խաֆակ Հայոց կաթողիկոս կոչված հեղինակը, որը թողել է թշնամական ոգով երկու գրություններ՝ «Սրբոյ հօրն մերոյ Խաֆակայ կաթողիկոսի Հայոց Մեծաց Բան նախատական ընդդէմ Հայոց» (Τὸν ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ κατήχου τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας Δόξος στήλησε τοῦ κατὰ Ἀρμενίων) և «Բան նախատական Խաֆակայ յադագս Հայոց չարախառաց և հերետիկոսաց» (Δόξος στήλησε τοῦ Ἰωάννου πατρὸς τῶν ἁλλόθεν Ἀρμενίων καὶ ἀποστασίων)¹⁰։ Այդպիսիներից էր նաև Հովհաննես Դամասկացու անունով մեզ հասած հայերեն մի անվավեր գրության («Յովհաննես Դամասկացոյ Պատասխանիք առ Հայս») անձանթը հեղինակը, որին հայ բանասիրության մեջ տրվում է Կեղծ Դամասկացի անունը¹¹։

Բարթիկյան, «Narratio de rebus Armeniae, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղերդական սկզբնաղբյուր», **Բանբեր Մատենադարանի**, № 6, Երևան, 1962, էջ 457—470։

⁸ «Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Poloniae cum S. Ecclesia Romana ad annum Christi 1676» (անտիպ), հմտ. «Բռնի միություն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ» (թարգմանիչ՝ Սո. Մալխաչյանց, հրատարակիչ՝ Կ. Եղյանց), Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ ԻԲ և 142։

⁹ J.-P. Migne, «Patrologia graeca», t. I, Turnholli (Belgium), 1969, p. 655—658.

¹⁰ Ibidem, t. CXXXII, Turnholli (Belgium), p. 1155—1227 et 1227—1237.

¹¹ «Նորին Յովհաննես Դամասկացոյ Պատասխանիք առ Հայս, բանք համառոտեալ» (հրատ. Բարգեմ Վ. Կյուլեսրյանի), **Լոյս**, Կ. Պոլիս, 1905, էջ 1065—1068, 1112—1115. 1906, էջ 45—48, 116—119, 218—216, 355—359, 474—479, 589—592, 810—815, 957—960, 981—984, 1075—1079, 1124—1126 և 1196—1199։

¹² Հրատարակիչ Կյուլեսրյանը թեև շատ չի կատարում այս գրության վավերականության մասին, բայց և նկատելով, որ նրանում հիշատակվում են անուններ, որոնք Դամասկացուց շատ հետո են հանդես եկել, հաշվի է առնում նաև այն հավանականությունը, թե «այս գրուածը ամբողջովին կամ իր ինչ ինչ մասերով կրնայ Սուր-Դամասկացիի

Ի տարբերություն վերոհիշյալների՝ Ներսես Պալիենցը գործում էր մի բոլորովին նոր միջավայրում, քանի որ արդեն անցել էին բյուզանդական ազդեցության ժամանակները։ Նա հանդես էր գալիս լատին եկեղեցու գահակալների արքունիքում, որն այդ շրջանում հաստատված էր Ֆրանսիայի Ավինիոն քաղաքում։

Մոլորությունների այն ցուցակը, որ Պալիենցն էր կազմել, մեզ հայտնի է միայն լատիներեն բնագրով՝ համապատասխան հերքումների հետ միասին։

Պալիենցի ամբաստանությունները հենց նույն ժամանակներում կետ առ կետ հերքվեցին հայերի կողմից։ Նախ Լևոն Ե թագավորի հրամանով նույն 1341 թվականին հայազգի Դանիել Դավրիժեցին, որը լատին Փրանկիսկյանների ուխտից էր և անվանվում էր Մնոր (Մինոր, Minor)¹³, գրեց ամբաստանությունների արժանի պատասխանը¹⁴։ հետո՝ Սսի 1342 թվականին ժողովը նույնպես զբաղվեց դրանցով և տվեց իր հերքում-պատասխանը¹⁵։ Պետք է նաև ասել, որ նույնիսկ հետագա ժամանակների լատին հեղինակներ (Գալանոս, Վիլյոտ, Լըբրեն, Մանսի և այլն) քննադատական

գործ մը ըլլալ», տես՝ Բարգեմ Վ. Կյուլեսրյան, «Յովհանն Դամասկացի և հայ եկեղեցի», **Լոյս**, 1905, էջ 1010։

Ալիկյանը նախ ուղղակի մի հայ-հոռոմի կեղծիք է համարել այս գրությունը (տես՝ Զ. Ն. Ալիկյան, «Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 69—70)։ Բայց հետագայում դրա հեղինակությունը վերագրել է Եվստրատիոս Նիկիացուն (տես՝ Զ. Ն. Ալիկյան, «Սիմեոն Պեննահանեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն», Վիեննա, 1951, էջ 98—98), նկատի ունենալով, որ վերջինս ունի մամնոփանակ մի գրվածք (հմտ. K. Krumbacher, «Geschichte der byzantinischen Literatur», München, 1897, S. 85)։

¹³ Ալիշան, «Հայապատում», մասն Ա, էջ 122—123։

¹⁴ Հրատարակված է ամբողջությամբ. «Responsio fratris Daniell [De Thaurisio] ad errores impositos Hermetis», տես՝ «Recueil des historiens des Croisades, publié par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Documents arméniens», t. II, Paris, Impr. Nationale, 1906, p. 559—650.

¹⁵ Նույնպես հրատարակված է. «Concilium Armenorum, in quo objecti Armenis in libello errores condemnatur, eorumque fides amplius declaratur, anno 1342 celebratum; ex ms. codice Bibl. thecae Regiae», տես՝ J. D. Mansi, «Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio», t. XXV, Graz, 1961, p. 1185—1270.

վերաբերումը են ցույց տվել այդ ամբաստանություններին¹⁶:

Ինչպես ասացինք՝ մոլորությունների ցուցակի 110-րդ կետը վերաբերում էր հայոց «մոլորական» գրքերին: Որո՞նք էին այդ գրքերը:

Հասկանալի է, որ գաղափարական պայքարը և տվյալ դեպքում ու ժամանակաշրջանում լատինականությանն սանձաքանակ արշավի դեմ հարուցված պայքարը կպահանջեր գաղափարական զենքեր, ուստի և այդ պայքարի գործիչները հետամուտ էին առաջ քաշելու և տարածելու հայ և օտար եկեղեցական ու պատմական մատենագրությունից այնպիսի երկեր, որոնք նյութեր էին տալիս տեսականորեն ու պատմականորեն հիմնավորելու և հաստատելու պաշտպանելի տեսակետները. ընդ որում այդ գրքերը և ամբողջությամբ կամ մասամբ, ողողակի կամ անողղակիորեն, ծխում էին հայ և լատինական եկեղեցիների միության գաղափարը, Քաղկեդոնի ժողովն ու երկաթնյա վարդապետությունը, բաժակի ջրախառնումը, ծննդյան տոնի առանձնացումը և այլն: Հայոց մեջ այդպիսի գրքեր, ի հարկե, շատ ու շատ կային, բայց հիշյալ 110-րդ ամբաստանությունը հանկանե մեզ տալիս է միայն առանձին գրքերի կամ հեղինակների 18 անուններ: Սակայն այդ անունների մեծ մասը լատիններեն գրված բնագրում այնքան է աղավաղվել, որ անհնաձեյ է դարձել և վերծանական աշխատանքի է կարոտում:

Ժամանակին Մաղ. արք. Օրմանյանը փորձ է կատարել ճշտելու այդ անունները¹⁷:

¹⁶ Օրմանյան, § 1308:

¹⁷ Անդ, § 1306: Օրմանյանի ճշտումները հետևյալներն են. ա. **Տօնապարագ** կամ **Տօնօփակե** կամ **Տօնապարա**, հոռմեական և յոնական եկեղեցիներու դեմ գրուած մը, որ պետք է ըլլայ **Տօնապատճառ**:— բ. **Անատօարմատ**, որ է **Հաատարմատ**, արմատ հաատոյ ըստած:— գ. **Յովհաննէս Մանդակունցի**, որ է **Մանդակունին**:— դ. **Յովհաննէս Օսինցի**, որ է **Օձնցի**:— ե. **Միաստոտրոսի** կամ **Միասիօտրոս**, իր **Միաբանութեան** կամ **Միաձայնութեան** գիրք լացատրուած, գուցէ Շնորհալիի և Տղայի միաբանութեան թողոթը:— գ. **Միխայէլ պատրիարք Անտիօքոյ**, որ է **Միխայէլ Ասորի**:— է. **Պօղոս Տարոնցի**:— ը. **Ոկկենցի** կամ **Ոկտաեցի** կամ **Տոկտանցի**, անհամաձայնութեամբ ճշդելն ալ դժուար:— թ. **Մատթէոս**, որ պետք է Ումայեցին ըլլայ:— ժ. **Կանոնք առաքելոց**, որոնց մէջ, կ'ըսեն, Հայոց մոլորութիւնները կը պարունակուին:— ժա. **Սարգիս**, որ պետք է ըլլայ **Սարգիս Շնորհալի**:— ժբ. **Մարդօվ վարդապետի** աւետարաններու մեկնութիւնը, մեզի անձամբ:— ժգ. **Վանաթի** մեկնութիւն Յովհաննէս, որ Վանական կամ

բայց նա ձեռքի տակ ունեցել էր միայն մեկ հրատարակություն՝ Սսի ժողովի որոշումները: Մենք ևս փորձում ենք ճշտել այդ անունները՝ ձեռքի տակ ունենալով, բացի նույն հրատարակությունից, նաև Դանիել Դավրիժեցու պատասխանների հրատարակությունը՝ օգտագործելով նաև երկու հրատարակությունների մեջ նշանակված բոլոր տարբերակները¹⁸: Ի միջի այլոց՝ դժվար չէ նկատել, որ անունների բազմազան տարբերակները հետևանք են ձեռագրերում լատինական տառերի փոխադարձ շփոթումների և լատիններենի համար հայերեն անունների ներկայացրած հնչյունային դժվարությունների:

1. **Tonapachar, Tonapachaz, Tonophacen, Tenophacer**¹⁹. **Տօնապատճառ**.—Տուցակի գնահատմամբ՝ սա մի գիրք է, որը «հակառակ է հոռմեական և հունական եկեղեցիների ընդունած տոներին»:

Այս գիրքը կազմել էր, ժ դարում, Սամուել Կամբաձորեցին, որի մասին խոսելիս Չամչյանն ասում է. «Որ և գրեաց գիրք մի Տօնապատճառ ասացեալ՝ ի վերայ խորհրդոյ տօնից և պաշտամանց եկեղեցոյ»²⁰. Իսկ Ալիշանն ավելացնում է, որ «չետոյ ուրիշ վարդապետք ալ ժԲ դարու մէջ՝ շատ քան անեղուցին ի Տօնապատճառս, կամ նոր ի նորոյ գրեցին և հաաքեցին, անոր համար շատ հեղ իրարմէ կը տարբերին այս անուամբ գրեանք»²¹: Տօնապատճառ գրքի զանազան ձեռագրեր շատ կան Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում և այլուր:

Այս գրքերն ընդհանրապես սուր բնահատույթան առարկա են եղել քաղկեդոնականների համար:

Վարդան վարդապետ պիտի ըլլայ, թէպէտ Յովհաննէս մեկնութիւն գրած ըլլալին յայտնի չէ:—**ժդ. Իգնատիոս**, որ է Իգնատիոս Շնորհալիի Ղուկասի մեկնութիւնը:—**ժե. Գանազան**, որ է Գառազանագիրքը:—**ժզ. Նեկինոս Պատարագին** կամ **Պատարագին Մեհգինգ**, իմա՝ Մեկնութիւն պատարագի՝ Լամբրոնացիի գրածը:—**ժէ. Տեչտորգուն** կամ **Տեքստորկեր**, **Գիրք խնջոյից** թարգմանուած, ճշդելը դժուար:—**ժր. Այսմատրոք**, որ է Յայսմատրքը:

¹⁸ Մեր այս աշխատանքների մախնական արդյունքներն ուրիշ առիթով ներկայացրել էինք ուրվագծային ձևով. տես՝ Հ. Ս. Անանյան, «Վարդան Այգեկցին իր նորապալտ երկերի լոյսի տակ», Վեներիկ, 1969, էջ 36—37 (նույնը՝ **Բազմավեպ**-ում, 1968, էջ 265—266):

¹⁹ Այստեղ իրար հետ շփոթված տառերն են o-e, a-o, a-e, r-z, r-n. նաև՝ p-ph.

²⁰ Չամչյան, հտ. Բ, Վեներիկ, 1785, էջ 823:

²¹ Ալիշան, «Շնորհալի և պարագայ իր», Վեներիկ, 1873, էջ 31:

2. Hanadoarmat. Anadoarmat²². Հաւատոյ արմատ կամ Արմատ հաւատոյ (լրիվ խորագրով՝ «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ»):

Այս գիրքը ԺԳ դարի սկզբին (1205 թ.) Վարդան Այգեկցին էր կազմել՝ հայ եկեղեցու միաբնյա դավանանքը և ծիսական կարգերը պաշտպանելու համար «ընդդէմ երկաթնակաց և ամենայն հերձուածողաց».

մնում է անտիպ²³։ Ինչպես նշեցինք²⁴ Օրմանյանը ևս Hanadoarmat-ը հասկանում է որպէս Հաւատարմատ՝ Արմատ Հաւատոյ, բայց նա նկատի ունի ոչ թե Վարդան Այգեկցու կազմած ժողովածուն, որը տակաւին չէր հայտնաբերված Օրմանյանի օրերին, այլ, առանց տարակուսի, Անանիա Նարեկացու կորած «Հաւատարմատ»-ը, որի մասին եղած եզակի հիշատակությունը գտնվում է Ժ դարի պատմիչ Ուխտանեսի մոտ²⁵։ Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ ԺԳ/ԺԴ դարերում Կիլիկյան Հայաստանի դավանաբանական պայքարի բեմի վրա դեր կատարողը Վարդան Այգեկցու հիշյալ ժողովածուն էր, որի դեմ դիրքավորված էին լատիններն ու լատինամոլ հայերը։

3. Johannes Mandagonensis. Յովհաննես Մանդակունի.—Բացատրություն չի տրվում։

Յուդակն անշուշտ նկատի ունի առաջին հերթին «Երանելոյն Յովհաննեսի Հայոց եպիսկոպոսապետի» Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել գործիչն և կամ մի բնութիւն» գրվածքը²⁶, որը միաբնյա տեսությունն է պաշտպանում և պատկանում է Հովհաննես Մանդակունի կաթողիկոսի (478—490 թթ.) գրչին։ Այս գրությունն ակներևորեն մի հատված է Մանդակունու կողմից Քաղկեդոնի ժողովի դեմ ուղղված մի ավելի ընդարձակ գրության²⁷, ինչպես ցույց է տալիս

«Կնիք հաւատոյ»-ում նրանից քերված մասի խորագիրը՝ «Երանելոյն Յովհաննեսի Մանդակունոյ Հայոց կաթողիկոսի ի հակաճառութենէն Քաղկեդոնի ժողովոյն, որ ասի Ապացոյց»²⁸։ Այս փաստն անվիճելի է դարձնում Հովհաննես Մանդակունու հեղինակությունը՝ հակառակ որոշ բանասերների այն կարծիքին, թե Մանդակունին չէր կարող հեղինակը եղած լինել հակաքաղկեդոնական «Ապացոյց»-ի²⁹։ Սակայն փաստ է, որ քաղկեդոնականները Մանդակունուն արդեն քննադատում էին այն բանի համար, որ նա նոր ի նորո կարգավորել էր հայոց ժամագիրքը և համարում էին, որ դա իբր թե նախկինում եղած հարազատ կարգավորման խախտումն ու եղծումն էր։

4. Johannes Ossinensis. Յովհաննես Օսնեցի.—Բացատրություն չի տրվում։

Որպէս Մանազկերտի հակաքաղկեդոնական ժողովի (726 թ.) գումարող՝ Հովհաննես Օսնեցի կաթողիկոսը (717—728 թթ.) համարվել է քաղկեդոնականության մեծագույն թշնամիներից։ Որպէս այդպիսին՝ նա այնքան հայտնի դեմք էր, որ նույնիսկ մինչև վերջին դարերը լատինները հայադաս-

Մանդակունի և Յովհան Մաքրագոնցի», Ծողակաթ (ժողովածու), Էջմիածին, 1913, էջ 92—93։

²⁵ «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցոյ, յուղափառ և սուրբ հոգեկիր հարցն մերոց դասաւորութեանց յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի հաւանաւաքաւայ», Էջմիածին, 1914, էջ 130—133։

²⁶ Հ. Ն. Ակինյան, «Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 44։ Հ. Վ. Հացունի, «Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցոյ պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 382։

Հ. Մանանդյանը, հաշիվ առնելով «Ապացոյց»-ի հունարեն լեզվի առանձնահատկություններն ու նաև համարելով, որ նրա հեղինակը կարող է ծանոթ եղած լինել Արիստոտելի երկերի հայերեն թարգմանություններին, գտնում էր, որ հիմքեր չկան այն վերագրելու Ե դարում ապրած Հովհաննես Մանդակունուն։ Նա գրել է. «Եթե «Ապացոյց»-ը հասարի հայ հեղինակի աշխատութիւն, թույլ է Էձձ, անհաւանական չի լինի ենթադրել, որ նրա ժամանակը դուրս է արիստոտելեան հնագոյն թարգմանություններից յետոյ և... յօրինուած պիտի լինի Արիստոտելի Ստորագութեանց թարգմանութիւնից յետոյ», հետևաբար՝ ոչ վաղ, քան 2 դարի վերջերը (տես Հ. Մանանդյան, «Յունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», Վիեննա, 1928, էջ 254, ընդգծումները մերն են)։ Սակայն Գալ. Տեր-Մկրտչյանն արդեն նշել էր, որ հունարեն հայերենի գոյության փաստը մեզ հայտնի է դեռ Ե դարի 80-ական թվականների սկզբներից՝ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմանութեամբ (տես Գ. Տեր-Մկրտչյան, «Հայ մատենագրութեան հնագոյն թականները», Ծողակաթ, էջ 158—159)։

²² Ծիփթում՝ v-n.

²³ Հ. Ս. Անապան, «Վարդան Այգեկցին իր նորայայտ երկերի լույսի տակ», էջ 7—10 և 19—35։ Արտատպված է Բազմավեպ ամսագրի 1968 թ. 7—12 միացյալ համարներից։—Նույն, «Հայ պատմա-դավանաբանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը. Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ», Էջմիածին ամս., 1972, № 8, էջ 27—36. № 9, էջ 45—56։ Նույն, «Ներսէս Ընդհանուր և 'Արմատ հաւատոյ' ժողովածուն», անդ, 1973, № 12, էջ 83—82։

²⁴ Տես վերևում՝ ծան. 17։

²⁵ Ուխտանես եպիսկոպոս, «Պատմութիւն Հայոց», Վաղարշապատ, 1871, էջ 11։

²⁶ Տես՝ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 29—40։

²⁷ Տես՝ Կար. եպս. Տեր-Մկրտչյան, «Յովհան

վաններին տալիս էին **օձնեցականներ** կամ **օձնեցական հերձուածողներ** անունը: ԺԷ դարի վերջերին Հերոնիմոս Լեհացին հայերի դեմ գրած «Թուղ» վիճաբանական-ի առաջաբանում նրանց անվանում էր «օձաճնունը» և օձնեցաճնունը, որոնք հերձուածողապետ Յոհան օձնեցուն, և վերջինիս մասին ասում էր, թե «պղծեաց թունաւոր օձն գազգն Հայոց ի չարածողովն Մանագլերոյ»³⁰: Մեր ցուցակն ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի հատկապես նրա «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայս»³¹ և «Ընդդէմ պնդողի որ ապականեն գտրք խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ և ջրոյ»³² երկերը: Հարվածի տակ առնված պիտի լինեին նաև նրա մյուս գործերը՝ «Կանոնք», «Ընդդէմ Պաղիկեանց», «Ընդդէմ երեսօրակաւաց», «Յաղագս կարգաց եկեղեցոյ» և այլն³³:

5. Liber Miascosurus, Myascosurum, Myascosutum, Myastosuruy. Տրված է անվան թարգմանությունը՝ «[Liber] unius locutionis». Հստ երևույթին պետք է հասկանալ լատ. unus (սեռ. unus) «մի» և locutio (սեռ. locutionis) «քան», ուստի **Գիրք միաբանութեան**:

Անուարակույս Ներսես Լամբրոնացու կազմած «Պատմատ խնդրոյ միաբանութեան» թագաւորին Հոռոմոց Էմմանուէլի և սրբոց կաթողիկոսացն Հայոց Ներսիսի և Գրիգորիսի» ժողովածուն է³⁴, ուր ի մի են ամփոփ-

ված ԺԲ դարում՝ Ներսես Ընորհալու և Գրիգոր Տղայի օրով հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միալորման համար կատարված բանակցությունների վավերագրերը: Այս ժողովածուն աչքի փուշ էր քաղկեդոնականների համար, որովհետև նույն բանակցությունների վերաբերյալ Թեոփիանոսի կազմած հաղորդագրությունների³⁵ ոգուն չէր համապատասխանում³⁶:

6. Liber Michael, Liber Michaelis patriarchae Antiocheni. Միքայել-գիրք, Գիրք Միքայելի պատրիարքի Անտիոքայ.— Բացատրություն չի տրվում:

Հայ մատենագրության մեջ հայտնի Միքայել Ասորու ժամանակագրական երկն է: Միքայել Ասորին Անտիոքի հակոբիկյան պատրիարք էր (ԺԲ դ.): Նրա «Ժամանակագրություն»-ը, որը 1248 թվականին թարգմանվել էր հայերենի, հակաքաղկեդոնական ոգով գրված պատմական գործ էր և դրանով էլ հեղինակություն էր վայելում հայերի մոտ՝ որպես «հիմն հաստատ և աշտարակ անշարժ հայադասան հաւատոյ և ողորպիստ խոստովանութեան», ինչպես գրում էր թարգմանիչ Վարդան Արևելցին գրքի վերջում³⁷:

7. Paulus Taronensis. Պողոս Տարոնեցի.— Բացատրություն չի տրվում:

ԺԱ դարի հակաքաղկեդոնական հեղինակ: Ցուցակն անշուշտ նկատի ունի նրա ոչ միայն «Ընդդէմ Թեոփիստեայ» խիստ հակաճառական գրվածքը³⁸, այլև մյուս գոր-

³⁰ «Թուղ» վիճաբանական յաղագս սուրբ ուղղափառ հաւատոյ վասն պատասխանատրութեան առ նորատեալ գիրսն օձնեցական հերձուածողաց, գորս կոչեցին ներածութիւն անուղից և համառօտ հաւաքումն, ի թողն փրկչին 1688, որ է Հայոց Թմէ, Օրափորդի Bodleian Library Armenian Manuscript F. 12.

³¹ Տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 220—233:

³² Անդ, էջ 234—238:

³³ Տես՝ «Յովհաննոս իմաստասիրի Աւձնեցոյ մատենագրութիւն», Վենետիկ, 1833:

Հովն. Օձնեցու անունով հրատարակված կա հակաքաղկեդոնական մի ուրիշ գրվածք ևս՝ «Խոստովանութիւն անշարժ յոտոյ մարմնացելոյ Բանին՝ Քրիստոսի, և ընդդէմ դաւանողաց զմի Քրիստոս յերկուս բնութիւն», Արարատ, 1896, էջ 192—199: Լույս է տեսել նաև առանձին (տպ. Վաղարշապատ, 1896): Բայց Նորայր Ն. Բյուզանդացին այս ճանր վերագրում է Յովհաննոս Դրասխանակերտցուն, տես նրա հոդվածը՝ «Յովհանն կաթողիկոս Դրասխանակերտցոյ (պատմագրին) նորագիտ մի ճառը», Հանդես Ամսօրեայ, 1897, էջ 157:

³⁴ Տես հետևյալ հրատարակության մեջ. «Թուղթ ընդհանրական արարեալ երկցս երանեալ սուրբ հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Ընորհալոյ», Էջմիածին, 1865, էջ 113—280:

Առ այժմ հնարավոր չէ ասել, թե մեր ցուցակում ի՞նչ ուղիով է առաջացել **միաբանութիւն** բառի արտակարգ աղավաղումը. ճիշտ են մնացել նրա միայն առաջին երեք տառերը (Mia-).

³⁵ Հայերեն թարգմանությունը՝ «Առաքմն ի մեծէն կայսրէ Մանուէլ առ Հայս, յորում դմի տրամարանութիւնն, զոր արար հրեշտակն Յունաց Տրիանէ ընդ կաթողիկոսին Հայոց՝ տեառն Ներսէսի», տես հետևյալ հրատարակության մեջ. «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցոյն Հռովմայ... ի կարգէ Թեոփիստեայ Կղևմէս վարդապետէ», հատ. Ա, Հոռմ, 1890, էջ 242—322:

³⁶ Այս բանակցություններին վերաբերող հայկական և հունական վավերագրերի միջև եղած հակասությունների մասին տես՝ Հ. Ս. Անապան, «Ներսես Ընորհալուն և 'Արմատ Հաւատոյ' ժողովածուն» հոդվածը, էջ 84:

³⁷ «Տեառն Միքայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն», Երուսաղէմ, 1870: Գոյություն ունի նաև նրա մի համառոտ խմբագրությունը՝ «Ժամանակագրութիւն տեառն Միքայելի Ասորոց պատրիարքի, հանեալ ի հնագոյն գրչագրէ», Երուսաղէմ, 1871:

³⁸ «Թուղթ երանելոյն Պողոսի Տարոնացոյ յաղթող

ծերը՝ «Ընդդէմ ժողովուն Քաղկեդոնի»³⁹ և «Վերլուծութիւնը կարգաց եկեղեցւոյ»⁴⁰:

8. Octavensis, Toctanensis, Occenensis⁴¹. **Ուխտանէս**.—Բացատրությունն չի տրվում:

Նկատի ունի ժ դարի պատմագիր Ուխտանէսին և նրա «Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հայոց» երկը, որը գրված էր Անանիա Նարեկացու առաջարկով: Այս երկը նրա եռամսանյա պատմագրութեան երկրորդ մասն է կազմում⁴² և հակաքաղկեդոնական խիստ ոգի է ցոյց տալիս վրացական եկեղեցու բաժանման կապակցությամբ:

9. Liber Matthaeus. **Մատթէոս-գիրք**.—Բացատրությունն չի տրվում:

Նկատի ունի ժԲ դարի պատմագիր Մատթէոս Ուոհայեցու «Ժամանակագրութիւն»-ը⁴³, որն ամեն առիթով խարանում է քաղկեդոնականության գաղափարը՝ հայբյուզանդական հարաբերությունները նկարագրելիս:

10. Canones apostolorum, Liber Canonum apostolorum. **Կանոնք առաքելական**.—Ասվում է, որ «պարունակում է հայոց բոլոր մոլորությունները»:

Հայկական Կանոնագրքի սկզբում գտնվում են երկու կանոնախմբեր, որոնք անվանվում են **Առաջին առաքելական կանոններ** և **Երկրորդ առաքելական կանոններ**: Առաջինը խորագրված է՝ «Սահմանք և կանոնք զոր եղին աշակերտքն Քրիստոսի եկեղեցւոյ սրբոյ՝ յետ վերանալոյ Տեառն»⁴⁴, իսկ երկրորդը՝ «Սահմանք և կանոնք սուրբ առաքելոցն՝ ի ձեռն Կղեմայ, առաքել հեթանոսաց»⁴⁵: Ցուցակը նկատի ունի միայն առաջին կանոնախմբը, որի ծագումն ասորական է⁴⁶ և որը, որպէս անվավեր, ան-

ընդունելի էր հունական և լատինական եկեղեցիների համար:

11. Liber Sergniz, Sergium⁴⁷. **Սարգիս-գիրք**.—Բացատրությունն չի տրվում:

ԺԲ դարի հեղինակ Սարգիս Ծնորհազու «Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց» երկն է⁴⁸, որի մասին Համչանն ասում է, թէ ձեռագիր օրինակներում «բարձեալ են ոմանք զայլ և այլ բանս ողղափառ վարդապետութեան նորա, որպէս լայտնի տեսանի հետաքնին ընթերցողաց: Չայս վկայէ և Մխիթար Ապարանեցի, որ էր ի կարգէ ունիթոսաց. որ և ըստ վկայելոյ իւրոյ՝ ամս յիսուն դեգերեալ էր լընթերցմունս հին մատենից գրութեան նախնեաց մերոց, և հաստատէ բանիւր թէ ինչ ինչ փոփոխեալ է ի գիրս Սարգիսի ի տգիտաց»⁴⁹: Սարգիս Ծնորհազուն, որը հեղինակ է նաև ուրիշ երկերի, Քարաշիթալի վանականներին էր⁵⁰:

12. Liber Marucha, Marocha. Ասվում է, թէ Ավետարանների մեկնությունն է, որն այդպէս է կոչվում հեղինակի անունով:

Մայրագումեցին է. այդ մասին՝ ստորև:

13. Liber Nanam, Ranam, Vanam⁵¹. **Նանան-գիրք**.—Ասվում է, որ Հովհաննու Ավետարանի մեկնությունն է:

Հայտնի Նանա կամ Նանան⁵² ասորի հեղինակի գիրքն է: Թ դարի միաբնակ՝ հակոբիկյան այս հեղինակը մոտիկ հարաբերությունների մեջ էր եղել հայերի հետ⁵³:

⁴⁷ Այս անունն, առանց տարակուսի, գրված է եղել Sarquis կամ Serquis ձևով: Միջին հայերենի գի վանկը qui ձևով տալը սովորական է այս ցուցակի համար (տես նաև ստորև՝ ծան. № № 67 և 73): Այստեղ՝ qui վանկը տառերի շփոթմամբ նախ դարձել է gui և ապա՝ gni և gni. իսկ բառավորչի s-ը դարձել է z և m.

⁴⁸ «Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, արարեալ երանելոյն Սարգիս շնորհալից վարդապետի՝ Հայոց իմաստասիրի և քաջ հոգևորի», Կ. Պոլիս, 1826:

⁴⁹ Համչան, հուն. Գ, էջ 398:

⁵⁰ Համչան, հուն. Գ, էջ 56—57, 397—400: Հ. Գ. Զարբհանալյան, «Պատմութիւն հայ հին դպրութեան», Վենետիկ, 1932 էջ 643—647:

⁵¹ Ծիփթումներ՝ n-r, n-v, n-m.

⁵² Հայ պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է երկու ձևով էլ. տես՝ «Հասարակ պատմութեան վարդապետ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 78 և 82 (Նանա): «Վիրապու Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց», Երևան, 1961, էջ 79 (Նանան):

⁵³ Ալիմյան, «Թեոդորոս Ապիկուոս և Նանա Ասորի Հայաստանի մէջ և Նանայի Յովհաննու մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1922, էջ 193—205, 357—368, 417—428:

ախոյեան վարդապետի ընդդէմ Թեոփիստեայ», Կ. Պոլիս, 1752:

³⁹ Տես՝ «Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկաբնակաց», Նոր-Ջուղա, 1688, էջ 376—450: Տարոնեցու այս երկը նախորդի համատու խմբագրությունն է:

⁴⁰ Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռ. № 304, էջ 60բ—63բ:

⁴¹ Ծիփթում՝ t-c, a-e, n-v.

⁴² Ուխտանէսի եռամսանյա պատմության Գ մասը կորած է. իսկ Ա և Բ մասերը հրատարակված են միասին. «Ուխտանէս եպիսկոպոս: Հատուած առաջին. Պատմութիւն Հայոց: Հատուած երկրորդ. Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հայոց», Վաղարշապատ, 1871:

⁴³ «Մատթէոս Ուոհայեցի. Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898:

⁴⁴ Տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց» (հրատ. Վազգեն Հակոբյանի), հուն. Ա, Երևան, 1964, էջ 18—66:

⁴⁵ Տես՝ անդ, էջ 67—100:

⁴⁶ Հ. Հ. Տաշյան, «Վարդապետութիւն առաքելոց անվանական մատենան», 1896:

Հայոց պատրիկ Աշոտ Մասկերի իշխանության օրով, 812 թվականին, երբ նրա արքունիքում քաղկեդոնական գաղափարների քարոզությանը էր զբաղվում եղեսպի Թեոդորոս Աթու-Կոռա (Եպիկուրոս) եպիսկոպոսը, Նանա Ասորին գալով այնտեղ՝ սարսնել էր նրա հետ և, հաղթելով, նրան հալածել էր տվել այնտեղից⁵⁴:

Այլեի ուշ՝ հայոց պատրիկ Բագարատ Բագրատունու օրով, 835 թվականին, նորից է հիշատակվում Նանա Ասորին, որի մասին Չամչյանի մոտ կարդում ենք.

«Եւ էր ի մօին ժամանակի սարկաւագապետ ոմն ասորի՝ Նանա անուն, այր բանիքուն և փիլիսոփայ. խնդրեաց ի սմանէ Բագարատ՝ յօրինել զմեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին. և նորա առանձնացեալ ամս երիս ի կողմանս Միջագետաց՝ յօրինեաց զայն ասորերէն՝ քաղեալ ի մեկնութենէ Յովհաննու Ոսկեբերանի. և այսա թարգմանեաց ինքն ի լեզու Հազարացոց և ընծայեաց Բարազատայ, որովհետև քաջ գիտէր նա զայս լեզու: Եւ զայս գիրք լետոյ ետ թարգմանել ի հայս Սմբատ Բագրատունի»⁵⁵:

Նանայի այս «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին»⁵⁶ երկն է, որ նկատի ունի ցուցակը:

14. **Liber Ignadius. Իգնատիոս-գիրք.**— Ասվում է, որ Ղուկասու Ավետարանի մեկնությունն է:

Նկատի ունի ԺԲ դարի հեղինակ՝ Սև լեռան Ծափիրին անապատի վանականներից Իգնատիոս վարդապետի՝ գրած մեկնությունը⁵⁷, որում, ինչպես Չամչյանն է աւսում, կային «բազում ինչ խորդ և անկարգ» (իմա՝ լատիներների համար անընդունելի գաղափարներ ու արտահայտություններ), որոնք իր՝ Չամչյանի կարծիքով անհավատարիմ գրիչների կողմից էին մուծված այդ երկի մեջ⁵⁸:

15. **Liber Ganazan, Guanazan, Guanzam**⁵⁹. Տրված է ավան լատիներեն թարգ-

մանությունը՝ «Liber virgarum», այսինքն՝ **Գիրք գառազանաց** կամ **Գառազանագիրք:**

Գառազան նշանակում է «իշխանություն», «կարգ և աղիսակ նահապետաց, թագաւորաց, իշխանաց, հայրապետաց և այլն»⁶¹:

Հայ միջնադարյան գրականության մեջ կան թագավորների, կաթողիկոսների և այլ իշխանավորների մի շարք գաղազանագրքեր. քայց այնպիսին, որը կարող էր ստարկա լինել քաղկեդոնականների ատելությանն ու թշնամական վերաբերմունքին, էր հոռմեական ու բյուզանդական կայսրերի այն ժամանակագրական պատմությունը կամ գաղազանագիրքը, որը բանասիրության մեջ հայտնի է **Կալսերաց գիրք** անունով և, անստարակույս, այդ անանուն երկի մասին է խոսքը մեր սույն ցուցակում:

Կալսերաց գիրքը (բնագրի խորագրով՝ «Կալսերք Հոռմայեցոց և գործք Լոցա» կամ «Կալսերք Հոռմոց») կցված է է դարի երկրորդ կեսում Անանիա Ծիրակացու ձեռքով խմբագրված ժամանակագրությանը, որ առաջին անգամ, 1904 թ., հրատարակեց Հ. Բ. Սարգիսյանը⁶² և հետո, 1943 թ., Ա. Գ. Աբրահամյանը⁶³: Կալսերաց գիրքը ձեռագրերում հաճախ է պատահում անունների⁶⁴ և հիմքեր չկան պնդելու, թե Ծիրակացին ինքն է այն կցել իր խմբագրած ժամանակագրությանը:

Կալսերաց գրքի աղբյուրները թեև լրիվ չեն ուսումնասիրված տակավին, քայց Սար-

հաղերեմի արտասանությամբ, qavazan, և ապա դարձել է quavazan, այն բանի հետևանքով, որ լատիներենը գ տառի գործածությունը չգիտի տառաց ա-ի: Այս հաշվով՝ հաղերեմ **գա** վանկն ապտեղ արտահայտված է գա կամ quա ձևով, ինչպես **գի** վանկն արտահայտված էր quի ձևով (հմտ. վերելում ծան. 47). իսկ գա կամ quա վանկը շփոթմամբ դարձել է ga և gua: Qavazan-ի երկրորդ և երրորդ վանկերում տեղի են ունեցել նաև v-n և n-m շփոթումներ:

⁶¹ «Նոր բառգիրք հայկազան լեզուի, երկասիրություն երից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբաֆոր՝ Հ. Գաբրիելի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտչի Ագեթեան», հտ. Ա, Վեներտիկ, 1836, էջ 532:

⁶² «Անանուն ժամանակագրություն խմբագիր յօրինեալ լ'է դարու ի հնագոյն ժամանակաշրջաց և հրատարակեալ ներածութեամբ և բաղդատութեամբ», Վեներտիկ, 1904, էջ 35—80:

⁶³ «Անանիայի Ծիրակացոյ համարողի մատնագրությունը: Տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց պրոֆ. դ-ր Ա. Գ. Աբրահամյան», Երևան, 1943, էջ 378—399:

⁶⁴ Երևանի Մաշտոցյան Մատ. ձեռ. № 7993 (էջ 193ա—206ա), Վեներտիկի Մխիթարյան Մատ. ձեռ. № 261 (էջ 85ա—97բ) և ուրիշներ:

⁵⁴ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», էջ 78:

⁵⁵ Չամչյան, հտ. Բ, էջ 441:

⁵⁶ «Նանայի Ասորոց վարդապետի Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին», Վեներտիկ, 1920: Հրատարակվել է Հ. Բ. Չրաքյանի աշխատասիրութեամբ:

⁵⁷ Չարրիանայան, էջ 642—643:

⁵⁸ «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Ղուկասու, արարեալ սուրբ վարդապետին Իգնատիոսի, ի խնդրոյ տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի», Կ. Պոլիս, 1824:

⁵⁹ Չամչյան, հտ. գ, էջ 57:

⁶⁰ Այս անունն, իհարկե, գրված է եղել, միջին

գիսյանի ուշադրությունից չէր վրիպել, որ նրանում Թեոդոս Գոթթի թաավորությանը հաջորդող շրջանի համար, հատկապես եկեղեցական պատմության վարպետը, տեղեկությունները պետք է մեծ մասամբ հավաքված լինեն Զ դարում և է-ի ռաջին կետում գրված ասորական և հայկական այնպիսի հիշատակարաններից, որոնք միաբնակների կուսակցական ոգով են կազմված⁶⁵։ Եվ իրոք, սկսելով խոսել Մալկիանոսի թագավորության (450—457 թթ.) մասին, Կայսերաց գրքի հայ խմբագիրը բնագրատարաբար ասում է, որ նա, Մարկիանոսը, «քիմախնդիր եղեալ լուծմանն Նեստորի... զի էր ինքն նորին աղանդոյ առաւել ևս վարժեալ», նրան (Նեստորին) արդարացնելու համար գումարեց Քաղկեդոնի ժողովը՝ Հոմի Լևոն Ա պապի հետ գործակցաբար. և ապա, վերջինիս ևս անվանելով «աղանդակից Նեստորի խառնվանութեանց», «նախնական հայրոյիչ» և «ըսկրգբնաւոր ժողովոյն Քաղկեդոնի և արիւնադրաւոր երկուց բնութեանց», շարունակ դատաւիւտում է Քաղկեդոնը՝ որպէս «կործանական ժողով», «հայրոյիչ ժողով» և այլն, և նրա որոշումները՝ «Դևոլմի հայրոյութիւնը», «գիր հայրոյութեանցն Դևոլմի», «հայրոյութիւնը և անարէն սահմանադրութիւն», «պիղծ սահմանադրութիւն» և այլն, և այս ձևով հասցնում մինչև Կոստանդ Պոզոնատոս կայսեր հրաւերով 681 թ. Կ. Պոլսում գումարված ժողովը, որ քաղկեդոնականներն անվանում են վեցերորդ տիեզերական, և որի մասին այստեղ ասվում է, թէ «հիմնադրեալ զհայրոյութիւն պղծոյն Դևոնի, շինեցին ի վերայ զաւելադրեալ ուրացութիւնն Մարտինոսի և Մաքսիմոսի՝ երկու բնութիւնս, և երկու կերպարանս, և երկու ներգործութիւնս, և երկու կամս ի վերայ Բրիտանոսի ասելով»⁶⁶։

16. *Pataraquin Mehging, Pataraquin Mehging, Neginus Pataraquin, Naguig Pataracum*⁶⁷. Ասվում է, թէ Պատարագի մեկնությունն է, ուստի՝ **Մեկնիչ պատարագին**։

Հայտնի չէ, թե ո՞ր գրքի մասին է խոսքը։ Նման գործեր ունեցող հեղինակներ են՝

⁶⁵ Տես «Ամանուն ժամանակագրութիւն...», Նեստորիւն, էջ ԺԲ։

⁶⁶ Տես անդ, էջ 63—79։

⁶⁷ Այստեղ պատարագին բառի վերջին վանկը գրված է *quin* ձևով (գի-qui համեմատության մասին տես վերևում ծան. 47), որն, այլալիլով, դարձել է հաս *cum*։ Իսկ մեկնիչ բառի առաջին վանկը գրված է եղել *meg*, որը դարձել է *mehg*, *mehg*, *neg* և *nag*. երկրորդ վանկը գրված է եղել *nig*, որը դարձել է *uig*, *ing* և *inns*.

Խոսքով Անձևացի⁶⁸, Ներսես Լամբրոնացի⁶⁹, Հովհաննես Արճիշեցի⁷⁰, Մովսես Երզնկացի⁷¹, Հովհաննես Պլուզ⁷²։

17. *Textorquire, Teytorgunt*⁷³. Տրված է անվան թարգմանությունը՝ «*Liber epistolarum*», որտեղից՝ **Թղթոց գիրք**։

Նկատի ունի պատմական ու դավանաբանական վավերագրերի այն հայտնի ժողովածուն, որ «Գիրք թղթոց» անունով ունենք մեր ձեռքում⁷⁴ և որի վերջնական խմբագրումը այսօրվա կազմով, ավարտվել էր 298 թվականին⁷⁵։ Այս ժողովածուի նպատակը եղել է փաստագրական նյութեր հայրապետականության մասին, որոնք դեմ տարվող գաղափարախոսության համար։

18. *Aysyjanoranc, Aismanore, Aismavort, Թյունը*՝ «*M* Տրված է անվան թարգմանությունը, որտեղից՝ «*rologium*» (վկայաբանության մասին)։

Այսինքն, որոնք վարկ կոչվում այն մատյանում վկայաբանությունները։

⁶⁸ «Խոսքովու Անձևացես».

թիւն աղօթից Պատարագին՝ Կիսկուպոսի Մեկնությունը.

⁶⁹ «Սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնեանի, 1869։

Կիսկուպոսի խորհրդածութիւնը ի՞նչ Տարսնի եււոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագ եկեղեցւոյ, 1847։

⁷⁰ «Մեկնութիւն ահաւոր խորհրդոյ սրբոյ,

րագին, արտահանեալ ի մեկնութեանց Խոյտա-Անձևացեսց եպիսկոպոսի և Ներսեսի Լամբրոնեանի՝ վերատեսչին Տարսնի, կարճելով և պարզութեամբ Յովհաննէս Արճիշեցոյ», Կալկաթա, 1880։

⁷¹ Հմմտ. Ալիշան, «Հայկապատում», մասն Բ, էջ 507, ծան. 2։ Հ. Բյուրտյան, «Երիզա և Եկեղեցաց գաւառ», Վեհափայտ, 1953, էջ 260—261։ Եզնիկ արք. Պետրոսյան, «Մովսէս Երզնկացոյ 'Հաւաքումն համառոտ...՝ աշխատութիւնը», Էջմիածին, 1973, № 9, էջ 14—20. № 11, էջ 43—48։

⁷² Հմմտ. Բյուրտյան, էջ 211։

⁷³ Թղթոց գիրք անունը, ըստ երևույթին, գրված է եղել *Tectos quire*, որը տառերի շփոթմամբ դարձել է *Textorquire*։ Արդեն խոսեցինք *gih-qui* համեմատության մասին (տես վերևում ծան. 47). *quire* (գիրք) բառի վերջում տեղի է ունեցել *c* և *e* տառերի շփոթում։ Իսկ *Teytorgunt*-ի մեջ *quire* բառի աղավաղումը եղել է պապես. *qu-gu* և *irc-ni*։

⁷⁴ Տես հրատարակությունը՝ «Գիրք թղթոց. Մատենագրութիւն նախնեաց», Թիֆլիս, 1901։

⁷⁵ Ալիմյան, «Կիրիլոն կաթողիկոս վրաց», էջ 37—44։

⁷⁶ Առաջին երեք տարբերակներն ակներևորեն մոտիկ են հայերեն *Ցայսմատրք* բառին։ Ամենայն հավանականությամբ գրված է եղել *Aismavurc*, որն աղավաղվել է *v* և *n*, *a* և *o*, *u* և *o*, *c* և *e* կամ է տառերի շփոթմամբ. իսկ չորրորդ տարբերակն անցել է աղավաղման ամեն սահմանը։

Եթե ոչ էին ընդունելիք, աստուածաբանային և իմաստունքն այնք հույիք և վարդապետք և վկայք՝ ընդէ՛ր ընկալեալք այնի վարեցան . եթե ընդունելիք էին, և նոքա ընկալան, և ո՛վ լա քան զնոսա էր, և զնոցայն առնէր: Եթե այն ընդունելի էր, զի՞նչ խորհեցաւ Յոհան Մանդակունի, զայս ամենայն նորս առնելով. զի՞նչ և Մաշտոց ձեր նոր կարգ, զի՞նչ Յոհան Մայրագոմեցի, զի՞նչ Եպիփան Կուզն, զի՞նչ Անանէ Ծիրակացւոյն գրեալն, զի՞նչ Անաստաս կաթողիկոսն, զի՞նչ Ուխտանէս, զի՞նչ Տօնապատճառն ձեր. ո՛չ այս ամենայն նոր և հակառակ առաքելոցն դրուակի և նոցա եկեղեցեացն և ասանդից նոցա և Սրբոյն Գրիգորի և իւրոցն հետևողացն, և մինչև ցայսօր ամենայն քրիստոնեայք հակառակք են»⁸¹:

Կեղծ-Դամասկացին այլ հարցերի առթիւ նորից է հիշատակում «զԱնանէին մի քնակութեան արուեստս, կամ զՈւխտանէսի հայհոյութիւն Վրաց, կամ զՄաթիոսիկն պատմող, կամ զՏօնապատճառն»⁸²: Իսկ հետո, նաև, անգիտաբար իրար խառնելով դեպքերն ու ժամանակները, գրում է, որ Եգրի կաթողիկոսութեան (630—641 թթ.) օրերին կնքված միությունից 160 տարի հետո (?) հայերը «ծողով արարեալ անդր ընդ Ասորեսաց ոմանց, ընկալան դարձեալ զմի քնութիւն և զԽաչեցարն ի Սուրբ Աստուածն ասել, և ընկեցեալ զքնան խորհրդական աղօթս և զկարգս՝ նորս արարին, գրեալս ձեռամբ Յովհաննու Մանդակունի և Մաշտոցի. և յայնմ ժողովոյ, յետս ընկեցեալ զոսն Աւետեացն և զմարմնոյ Ծնունդն Տեառն, միայն Մկրտութիւնն տօնելով. և բազում պատճառս գրեցին այսորիկ և անըմանս յիւրեանց Տօնապատճառի» և այլն⁸³:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Կեղծ-Դամասկացու գրությունը բավարար մանրամասնություններով է խոսում հայոց «մոլորական» գրքերի և «մոլորյալ» հեղինակների մասին⁸⁴, և կարելի է առանց վարանելու ասել, թե լատինական ցուցակի բաղկացուցիչ տարրերի մի որոշ մասը ժառանգություն էր Կեղծ-Դամասկացուն նմանվող բյուզանդական աղբյուրներից:

⁸¹ Լոյս, 1906, էջ 356—357:

⁸² Անդ, էջ 475:

⁸³ Անդ, էջ 960:

⁸⁴ Մենք այստեղ անմիակտ ենք թողնում լատինական ցուցակին չվերաբերող անունների կրկին ու կրկին հիշատակումները Կեղծ-Դամասկացու մոտ, ինչպես՝ Մաշտոց, Եպիփան և Անանէ (անդ, էջ 475), Անաստաս կաթողիկոս և Անանիա Ծիրակացի, որոնք «նստեալ ի տան միայն, գրեցին նոր տոմարս» (անդ, էջ 1124), դարձյալ Եպիփան (անդ, էջ 1125):

Տվյալ դեպքում՝ Կեղծ-Դամասկացու միջոցով նախ մենք լրացուցիչ տեղեկություններ ենք ստանում լատինական ցուցակում նշանակված անուններից Յովհաննու Մանդակունու և Տօնապատճառի «մոլորականության» բնույթի վերաբերյալ. և երկրորդ՝ հաստատվում է, որ լատինական ցուցակի § 8 գրքի անունը, իրոք, ըստ մեր կուսման, Ուխտանէս-ն է, որը ձեռագրով գրված կլինէր Uctanensis, բայց ընդօրինակությունների և տպագրությունների ընթացքում աղավաղվել է. իսկ § 9 գիրքը, որը Մատթեոս-գիրք է կոչվում, իրոք պատմագիր Մատթեոս Ուոհայեցին է՝ «Մաթիոսիկն պատմող»: Բացի դրանից՝ Կեղծ-Դամասկացու գրությունը մեզ նաև թելադրում է մտածել, որ լատինական ցուցակի § 12 գիրքը, որը հեղինակի անունն է կրում և նշված է Marucha կամ Marocha աղավաղ ձևով, կարող է լինել Մայրագոմեցի-ն (կամ Մայրագոմեցի), թեև նրա անունով Ավետարանների մեկնություն մեզ հայտնի չէ:

Սակայն՝ այստեղ ինքնաբերաբար, լատինական ցուցակի անողորակի թելադրանքով, առաջ է գալիս «Յովհաննու Մայրագոմեցի» և «Ավետարանների մեկնություն» զուգորդությունից բխող մի խնդիր:

Կապվելով Մայրագոմեցի անվան հետ՝ ստիպված ենք մտածել, թե լատինական ցուցակի հիշատակած «Ավետարանների մեկնություն»-ն արդյոք այնպիսի մի գիրք չէ՞ր, որում, ի միջի այլոց, պարզաբանված էր Հովհաննի Ավետարանի ԻԲ գլխի 43—44 համարներին⁸⁵ վերաբերող այն քննադատական կարծիքը, որ պաշտպանում էին մայրագոմեցի կոչված աղանդավորները: Ե դարի վերջերին Թեոդորոս Քոթեմավորի մի ճառից տեղեկանում ենք, որ մայրագոմեցի աղանդավորներն առարկելով, թե Քրիստոս «ոչ տկարութեամբ, այլ կարողութեամբ յաղթեաց մարտի թշնամույն», մերժում էին ընդունել վավերականությունը Ավետարանի հիշյալ տների, որոնք «յաղօթականությունն զահաքրստությունն պատմեն ամենակարողի Բանին Աստուծոյ»⁸⁶. իսկ Քոթեմավորի աշակերտ Հովհաննես Օձնեցին ասում էր, որ նրանք, Ավետարանում Քրիստոսի

⁸⁵ Հով. ԻԲ 43—44 գրված է Հիսուսի մասին.

«Եւ երևեցաւ մմա հրեշտակ յերկնից և զօրացուցանէր զնա. և էր ի տագնապի, և մտադիրութեամբ ևս կայր յաղթօս: Եւ հոսէին ի նմանէ քրտունք իբրեւ զկալլակս արեան ոլոռն ոլոռն հեղեալ յերկիր»:

⁸⁶ Տես Հովհաննես Օձնեցու ճառերի վերջում, հետևյալ հրատ. մեջ. «Յովհաննու իմաստասիրի Աւճեցոյ մատենագրութիւնք», Վեհոտիկ, 1833, էջ 148:

մարդկային որևէ հատկության մասին խոսք տեսնելիս, հանդգնում էին «աներկիտաբար ի գրեցելոց անտի՝ որ զայնն քարոզէ՝ ի բաց ջնջել զբանն», ասելով, թե «որոմնացան մշակացն է զայդ սերմանեալ»⁸⁷:

Ոչ այն նպատակով, որ պնդենք, թե մայրագոմեցի աղանդավորների այս գաղափարների աղբյուրն անպայման Հովհաննես Մայրագոմեցու գրվածքներն էին, մենք կարող ենք առ այժմ մատնացույց անել այն փաստը, թե Քոլեմակոսի և Օձնեցու կողմից քննադատվող գաղափարներին հանդիպում ենք նաև Յովհաննես Մայրագոմեցու **անունը կրող** ճառական այն հատվածներում, որոնք մեզ հայտնի են «Կնիք հաատոյ» կոչված ժողովածուի միջոցով⁸⁸:

Օրինակ՝ հենց այդ մասին են «Երանելուն Յովհաննես Մայրագոմեցու» ի հաատոյ բանեն՝ խորագրված հատվածի հետևյալ տողերը.

«Բայց զայն ինչ, որ ո՛չ աստուածութեանն պատշաճի և ո՛չ մարդկութեանն և որին, զայն ո՛ւմ առարեսցուք*, զո՞ւ արասցուք պարտ. քանզի արենաքիրտն լինել արտաքոյ է ամենայն բնութեանց, ո՞ւ մարթի հաատալ. քանզի Աստուած և մարդ և երբ գիտենք զՔրիստոս, և այլ ոչինչ, և այս ո՛չ յԱստուած յարի և ո՛չ ի մարդութիւն»⁸⁹:

Բայց տվյալ դեպքում մենք դրանից անելի ուշադրություն կհրավիրենք մի տեղեկության վրա, որին պատահում ենք բյուզանդական «Narratio de rebus Armeniae»-ում՝ հայկական ծագում ունեցող քաղկեդոնական այդ անանուն գրվածքում, նկատի ունենալով, որ դա Հովհաննես Մայրագոմեցու մասին քաղկեդոնական աշխարհում թշնամական կարծիքներ տարածող աղբյուրներից մեկն է: «Narratio»-ում ասվում է, որ Հովհաննես Մայրագոմեցին հերետիկոսների ձեռքով կատարված մոծումներից էր համարում Դուկասի Ավետարանի վերոհիշյալ երկու համարները⁹⁰:

Մենք չենք խոսում այն մասին, թե ո՞րքան կարող է ստույգ լինել այս գաղափարների վավերականությունը՝ որպես Հովհաննես Մայրագոմեցու սեփականություն, ինչպես և այն մասին, թե այստեղ խնամիական կապեր են նկատվում «Կնիք հաատոյ»-ի

և «Narratio»-ի միջև: Այդ հարցերին հանգամանորեն կանոդադատմանը ուրիշ առիթով: Միայն ասենք, որ, խնամիական այդ կապը հաշվի առնելուց հետո, հարկ կլինի ընդունելի համարել հետևյալը: Եթե «Կնիք հաատոյ»-ում գտնվող և Մայրագոմեցու **անունը կրող** հատվածներից մեկը նոր է տվել «Narratio»-ին՝ Մայրագոմեցու մասին «հերետիկոսական» մեղադրանք արձանագրելու համար, ապա և պարզ է, որ քաղկեդոնական աշխարհին ծանոթ կլինեին նաև այդ նույն հատվածների ամբողջ բովանդակությունը: Եվ եթե մենք փորձենք այստեղ որոնել լատինական ցուցակի § 12-ում հիշատակված «Ավետարանների մեկնության» հետքերը՝ ձեռնունայն չենք մնա: Մայրագոմեցու անունը կրող այդ հատվածներում Ավետարանների ոգու, նրանց վկայություններից բխող վարդապետական տեսությունների և Քրիստոսի մարմնավոր կյանքի երկփույթների վերաբերյալ յուրովի մեկնաբանություններ կան. այնպես որ լատինական ցուցակում երևացող Maruchia կամ Marocha անունը, մեր կարծիքով, ներկայացնում է **Մայրագոմեցի (Մայրագոմեցի)** անունը: Եվ արդեն զարմանալի կլինեին, եթե լատինական ցուցակի հեղինակին ծանոթ եղած չլինեին իր հակաքաղկեդոնական գործունեությանը քաղկեդոնական աշխարհում այնքան հայտնի Մայրագոմեցին, որի մասին առելությանը են խոսում ոչ միայն վերոհիշյալ «Narratio de rebus Armeniae»-ն (Ը դարի սկիզբ), այլև Փոտ պատրիարքի (Թ դ.)⁹¹ ու Արսեն Սափարացին (Թ դ.)⁹²: Մենք արդեն տեսանք, թե Մայրագոմեցու մասին ինչպիսի՝ ատելությանը են խոսում նաև Կեղծ-Դամասկացին, որի ժամանակը, մեր կարծիքով, չի կարող լինել ավելի վաղ, քան ԺԲ դարի երկրորդ կեսը, քանի որ այնտեղ հիշատակվում է **Մաթիոսիկն պատմող**՝ Մատթեոս Ուոհայեցին:

Ահա այն նպատակը, որ Կեղծ-Դամասկացու «Պատասխանիք սո Հայս» գրվածքը բերում է լատինական ցուցակի քննությանը ոչ միայն § 12 կետում **Մայրագոմեցի (Մայրագոմեցի)** անվան հայտնաբերմամբ և մի քանի այլ անունների ստուգմամբ, այլև որոշ լույս սփռելով ցուցակի ամբողջ պարունակության վրա՝ ըստ էության և ըստ բնույթի: Ներքես Պալիենցը Կեղծ-Դամասկացուց

⁸⁷ Անդ, էջ 86:

⁸⁸ Հովհաննես Մայրագոմեցու անունով հատվածները տես՝ «Կնիք հաատոյ», էջ 52, 142—146, 253, 281, 288, 327—330 և 363—364:

* Տարված է աշարեսցուք, որը հավանաբար գրաշարական վրիպակ է:

⁸⁹ «Կնիք հաատոյ», էջ 328:

⁹⁰ Հմմտ. G. Gaiette «La Narratio de rebus Armeniae», p. 45, 327—328.

⁹¹ «Թուրք Փոտայ պատրիարքի սո Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» (Տրատ. Հ. Ն. Ակինյանի), Հանդես Ամսորեայ, 1968, էջ 65—100 և 129—156:

⁹² Տես Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հտ. Ա, Երևան, 1934, էջ 38—47:

և իր մյուս նախորդներից ոչնչով չէր տարբերվում իր գաղափարական կերպարով և հալ եկեղեցու դավանական դիրքերի ու ավանդությունների, ուստի և՛ Կիլիկյան Հայաստանում զարգացող ու ամրապնդվող ազգային շարժման, հանդեպ որդեգրած իր դիրքավորումով: Եվ որպեսզի ակնհայտ դառնան նրա ունեցած դիրքավորման գաղափարախոսական հեմարանները, պետք էր ճշգրտել ու պարզել նրա ցուցակում թվարկված անունները՝ ըստ ձևի և ըստ իս-

կության: Այդ է, որ մենք փորձեցինք անել ներկա հոդվածում:

Պալինեցի կազմած այս ցուցակի ուսումնասիրությունը և նրանում եղած անունների ճշտումը կծառայի բացահայտելու, թե ժԲ դարի վերջերից սկսած, և ժԳ ու ժԴ դարերում, գաղափարախոսական գրականության ինչպիսի՞ նյութերից էր օգտվում Կիլիկյան Հայաստանի ազգային շարժումը՝ լատինական Արևմուտքի ազդեցության դեմ պայքարելիս:

